

УДК 330.341 : 330.837

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА:
СУТНІСТЬ ТА ФАКТОРИ ВПЛИВУ**

**Пилипенко Г. М., д. е. н.
Литвиненко Н. І., к. е. н.
Черкавська Т. М., к. е. н.**

ДВНЗ «Національний гірничий університет»

На основі застосування системного підходу встановлено сутність поняття «соціально-економічний розвиток» як складного і багатогранного процесу цілеспрямованих змін будь-якої соціальної системи на основі власних механізмів саморозвитку і постійної взаємодії із зовнішнім середовищем через людину та заради людини. Таке розуміння розвитку корелює з базовими елементами концепції людського розвитку, в якій кінцевою метою виступає людина, зростання її можливостей та розширення їх використання. Акцентовано, що розвиток соціально-економічної системи стає можливим тільки у разі відповідного розвитку інших систем суспільства, які виступають оточуючим середовищем для економіки. Показано, що соціально-економічний розвиток залежить не тільки від матеріально-технічних факторів, але й від якісних змін у життєдіяльності людини. Ці зміни пов'язані з такими складовими інституціонального середовища, як свобода, довіра, толерантність, рентоорієнтована та правова поведінка.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, інституціональні чинники впливу на розвиток, інституціональне середовище, свобода, довіра, толерантність, рентоорієнтована поведінка, правова поведінка.

UDC 330.341 : 330.

**SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY: NATURE
AND FACTORS OF CHANGE**

**Pylypenko G., Dr. of Econ.Sc.
Lytvynenko N., PhD in Econ.Sc.
Cherkavskha T., PhD in Econ.Sc.**

National Mining University, Dnipropetrovsk

Using systematic approach, the nature of the notion «social and economic development» is defined as a complex and multilateral process of goal-oriented changes in any social system on the basis of the own self-development mechanisms and constant interaction of a human being with their external environment for the sake of the human beings themselves. The described understanding of the development is correlated with the basic elements of the concept of human development, whereas the final goal is a human being, growth of his/her possibilities and their use. It is highlighted that development social and economic

system functioning become possible only in case if the other systems, which form the environment for economy, develop appropriately. It is demonstrated that social and economic development depends not only on material and technical factors, but on qualitative changes in human being life activities. These changes are interconnected with such components of institutional environment as freedom, trust and tolerance, lend-oriented and legal behaviours.

Keywords: social and economic development, institutional factors of influence on the development, institutional environment, freedom, trust, tolerance, rent-oriented behaviour, legal behaviour.

Актуальність проблеми Соціально-економічний розвиток суспільства завжди перебував у центрі уваги представників економічної науки. Однак у сучасних умовах ця проблематика набула особливої актуальності, оскільки цілий ряд проблем, пов'язаних з виходом пострадянських країн на траєкторію сталого соціально-економічного розвитку, так і не вдалося вирішити. Розпочавши трансформаційні процеси у 90-ті рр. ХХ ст. і намагаючись імплементувати в економічний та політичний простір своїх країн успішні західні інститути (вільний ринок, демократія, свобода), уряди розраховували на досить швидкий успіх. Однак, орієнтація на західну модель розвитку не увінчалась успіхом – більш-менш швидкими темпами стали розвиватися тільки ті країни, які вже мали на початок реформування історичний досвід лібералізму.

Ці факти призвели до переоцінки домінуючих уявлень про розвиток – поряд із ресурсними та технологічними складовими стали враховуватися соціальні, політичні й соціокультурні фактори. Зрозумілим стало те, що загального, характерного для абсолютно всіх країн шляху розвитку не існує. Кожна країна має свої специфічні риси, і ці особливості багато в чому визначаються її інституціональним середовищем. Саме тому перед науковцями у якості актуальної постала проблема визначення впливовості інституціонального середовища на розвиток економічних систем.

Аналіз останніх наукових досліджень. Еволюція розвитку економічної науки є яскравим свідченням того, що при дослідженні факторів, що зумовлюють розвиток суспільства, мислителі концентрували свою увагу на доволі широкій сукупності змінних. Так, класична парадигма пов'язувала розвиток із впливом як економічних, так і позаекономічних чинників, розглядала економічну поведінку

людини як таку, що зумовлена і егоїстичним інтересом, і моральними складовими. Зокрема, А. Р. Ж. Тюрго відзначав надзвичайну роль свободи у досягненні успіхів економікою, що заснована на приватному підприємництві та звільнена від урядових декретів і примхів [1]. Ж. А. Кондорсе вважав важливим чинником економічного прогресу розповсюдження більш інтенсивної та загальнодоступної освіти, прискорення темпів охоплення знаннями якомога більшої кількості людей і вдосконалення їх фізичних та моральних якостей [2].

А. Сміт, який першим пов'язав економічний прогрес із прогресом добробуту, поряд з поділом праці, вільною приватною ініціативою та конкуренцією у якості вагомих чинників просування країни до прогресуючого нарощування національного багатства виділив таланти людини, її знання та моральні чесноти, а також особливий тип «природної свободи», яка ґрунтується на прагненні людей задовольнити свої егоїстичні інтереси в середовищі, що функціонує на засадах священих законів справедливості. Ці закони відображають основи соціального порядку, в яких функціонує економіка і які стали наслідком впливу норм «підказаних внутрішнім споглядачем діяльності людини (сумлінням)» і зводяться до симпатії (здатності співвіднести свої власні інтереси з інтересами інших осіб, оцінити свою поведінку з боку інших), чесності та рівності всіх перед законом [3].

Дж. С. Мілль також наголошував на тому, що добробут нації стає можливим не тільки за рахунок егоїзму, але й завдяки самопожертві, благородству, симпатії. Визначальну роль у формуванні цих внутрішніх факторів розвитку вчений відводив процесу виховання, розширенню індивідуальної свободи, яку вважав одночасно і механізмом, і кінцевим результатом прогресу [4]. Таким чином, теоретики класичного напряму в тому чи іншому ступені визнавали обмеженість впливу економічних складових на розвиток без створення додаткових умов. Ці умови пов'язувалися із інтелектуальним прогресом людства, демографією, свободою, виконанням законів, захищеністю прав власності, етичними принципами, ідеологією, ефективними економічними, правовими і політичними інститутами.

У подальшому марксизм та неокласика (за виключенням історичної школи) відійшли від вивчення впливу на розвиток позаекономічних чинників і зосередили свою увагу на його економічних детермінантах.

Як наслідок, економіка стала розглядатися як самодостатня система, що має свої внутрішні механізми розвитку і не відчуває суттевого впливу з боку інших суспільних сфер. Практика показала обмеженість таких уявлень. Тому сьогодні у науковців вже не виникає сумнівів відносно впливу на розвиток і характер трансформації соціально-економічної системи позаекономічних чинників, які досліджуються переважно у річищі інституціональної теорії.

Грунтуючись на теоретичних досягненнях М. Вебера, Т. Веблена, Д. Норта, Р. Коуза, О. Вільямсона, Дж. Б'юкенена, Г. Таллока та М. Олсона, такі вітчизняні та зарубіжні дослідники, як А. Гриценко, В. Дементьев, В. Липов, Р. Нуриєев, А. Олійник, В. Полтерович, В. Тамбовцев, А. Шастітко, Д. Якубенко розробляють теорію впливу інституціонального середовища на розвиток економіки постсоціалістичних країн. У ході аналізу результативності проведеної теоретичної роботи з'ясувалося, що попри значні досягнення, все ще існує ряд як методологічних, так і практичних проблем. Перш за все, це термінологічна невизначеність сутності поняття «соціально-економічний розвиток суспільства», а також того, через які конкретні механізми впливають на його перебіг позаекономічні чинники.

Мета роботи. Метою даної статті є встановлення сутності поняття «соціально-економічний розвиток суспільства», визначення характеру впливу на розвиток інституціональних чинників.

Викладення основного матеріалу дослідження. Розгляд еволюції поглядів на фактори соціально-економічного розвитку суспільства виявив співіснування в економічній теорії цілої низки термінів, які тим чи іншим чином відображають процес часових, просторових і якісних змін економіки. У працях вчених-економістів ми зустрічаємо аналіз цих процесів з точки зору функціонування системи, її розвитку, економічного зростання, прогресу, модернізації та еволюції. Таке розмаїття категорій, що відображають рух системи, ускладнює аналіз і вимагає чіткої позиції відносно того, що ж саме становить сутність розвитку.

На нашу думку, найбільш ґрунтовне розмежування даних категорій, здійснене на основі аналізу існуючих в науковій літературі дефініцій вказаних понять, представлено у працях відомого українського дослідника А. Філіпенка [5, 6]. Вчений визначає розвиток як «процес удосконалення тих або інших елементів суспільних відносин,

матеріально-речових складових суспільства або соціально-економічних і матеріальних систем у цілому, досягнення ними принципово нових якісних характеристик. Розвиток являє собою багатовимірний процес глибокої модернізації та трансформації економічної і соціальної систем. Він передбачає поряд із зростанням доходів і виробництва здійснення радикальних змін в інституційній, соціальній і адміністративній структурах... Розвиток є визначальною фазою в процесі невпинних економічних змін, господарської еволюції цивілізації» [6, с. 70]. Із цього визначення слідує, що розвиток – це процес удосконалення системи через її модернізацію та трансформацію.

Звертаючись до визначень останніх, знаходимо, що «модернізація (від. *moderne* – новітній) – це процес удосконалення, покращення, оновлення об'єкта, приведення його до нових вимог» [7, с. 198], у той час як «трансформація (від лат. *transformatio* – змінювати) – перетворення структур, форм і способів економічної діяльності, зміна її цільової спрямованості» [7, с.352]. Отже, розкриваючи зміст поняття «розвиток» через процеси модернізації та трансформації А. Філіпенко, тим самим, акцентує увагу на тому, що у стані розвитку система оновлюється, покращується і здійснює цей процес у поступі до певної нової мети. Ці ж якості розвитку втілюються і в тлумаченні останнього як фази еволюції цивілізації – «процесу, що закономірно відбувається сам по собі, шляхом саморозвитку системи» [7, с.73]. Тобто, цілеспрямований рух системи до нового кращого стану відбувається за рахунок її внутрішніх механізмів. Поряд з цим вчений звертає увагу на те, що науковці розмежовують еволюцію і розвиток, пов'язуючи першу із зовнішніми впливами поверхового характеру, а другий – із внутрішніми змінами, що ведуть до глибинної функціональної перебудови об'єктів та їхніх складових, а також самої природи окремих частин цілого. Щодо ще одного спорідненого із категорією «розвиток» поняття «прогрес» вказується, що це «тип чи напрямок розвитку, для якого є характерним перехід до більш досконалого стану об'єкта. Це проявляється у вищому рівні організації об'єктів, розширенні їхніх можливостей адаптації до навколишнього середовища, зростанні еволюційних потенцій» [7, с.75].

Аналізуючи вищенаведені визначення, приходимо висновку, що розвиток є доволі широким поняттям, яке характеризує процес руху

системи до певної мети через оновлення, покращення, удосконалення. Відповідно, можемо стверджувати, що розвиток є водночас і прогресом. Історія еволюції економіко-філософських поглядів на розвиток демонструє його розуміння вченими як безумовного і невпинного прогресу суспільства. Однак, оскільки категорія прогресу відображає стан чогось кращого, ніж те, що існує, то постає питання про критерії, за якими визначаються подібні покращення.

Ці критерії, на нашу думку, можуть слугувати засобом відображення кінцевої мети руху системи, яка є ознакою її розвитку. Наукова література з даної проблематики надає свідчення, що відносно критеріїв прогресу серед вчених не існує одностайності. Одні науковці вважають найбільш загальним критерієм економічного прогресу рівень розвитку продуктивних сил суспільства, який у вирішальному ступені визначає його можливості до поступального руху. Вважається, що чим більш складними й технічно досконалими є засоби виробництва, вищими кваліфікація та освіченість працівників, тим глибшим є поділ праці, кращими способи її організації, а значить, і більш високою ефективністю суспільного виробництва. «Про економічний прогрес можна вести мову тоді, – стверджує В. Єременко, – коли ми з відносно меншими ресурсами домагаємося відносно більшого результату, відносно більшої продуктивності» [8, с. 55].

За такого підходу економічний прогрес зводиться до покращення технологій і матеріальної складової життєдіяльності суспільства, що є, на нашу думку, характеристикою не розвитку, а економічного зростання. Вперше на сутністному рівні ці поняття розрізнив Й. Шумпетер, наголосивши, що «звичайне зростання економіки, яке виражається у збільшенні населення й багатства, не розглядається як процес розвитку, так як воно не породжує нові у якісному відношенні явища, а всього-на-всього дає поштовх процесам їх пристосування, подібно до того, як це відбувається при зміні природних показників» [9, с. 129]. Розвиток, на думку вченого, – це позитивні якісні зміни, які економіка сама здатна породжувати без зовнішнього впливу, це зміни у новаціях виробництва та продукції, послугах, управлінні, інститутах.

У подальшому Т. Шульц та Г. Беккер пов'язали розвиток з інвестиціями в людський капітал і привернули увагу до людини як економічного ресурсу, яка володіє природними здібностями, загальною

культурою, знаннями, навичками, досвідом, майстерністю та мотивацією, що сприяє зростанню продуктивності праці й доходів працівників. [10, 11]. У цьому ж аспекті розглядав економічний розвиток Г. Мюрдаль, довівши, що зростання, яке не супроводжується покращенням становища більшості населення, не може розглядатися як розвиток з великої літери [12, с.74-75]. Позиція названих вчених започаткувала в економічній теорії підхід, згідно якого критерієм прогресу як розвитку стало виступати становище людини.

Черговим кроком в оформлені ідеї нового значення ролі людини в економіці в концепції соціально-економічного розвитку стали теорії потреб А. Маслоу та К. Альдерфера. Дані вчені продемонстрували, що впевненість у своїх силах, самоповага, почуття власної необхідності для інших людей і суспільства в цілому, що вибудовуються над рівнем базових потреб, є невід'ємною передумовою для становлення особистості [13]. Ці ж теорії стали підґрунтям ідей А. Сена відносно того, що економічний розвиток є процесом розширення реальних свобод, якими користуються люди. Свобода у А. Сена означає вибір життя у відповідності до тих цінностей, які для людей є головними. Проте, наголошує вчений, вони не завжди можуть насолоджуватись функціонуванням у відповідності до своїх цінностей і тоді зустрічаються з несвободою. Таке становище суперечить розвитку. Саме тому розвиток залежить від факторів, що надають людині правові й політичні свободи [14, с. 139-140]. Теоретичні підходи А. Сена остаточно закріпили в економічній науці уявлення про розвиток як економічний, соціальний і політичний прогрес, у центрі якого знаходиться людина.

Таким чином, завдяки внеску вищезгаданих дослідників, критерій прогресу як розвитку почав пов'язуватися не тільки з матеріально-технічними факторами, але й відображати якісні зміни в життєдіяльності людини, ступінь її свободи й добробуту, стан соціального самопочуття та власної безпеки, цілісності особистості, а також рівня її індивідуалізації та політичної активності. Таке розуміння розвитку знайшло своє відображення в концепції людського розвитку, кінцевою метою якої стала людина, зростання її можливостей та розширення їх використання. Цей концептуальний підхід було розроблено групою експертів Програми розвитку ООН і вперше детально викладено у «Доповіді про людський

розвиток» у 1990 р. [15]. У ній було представлено визначення поняття «людський розвиток» як процесу «... розширення спектру вибору, найбільш важливими елементами якого є право жити довгим та здоровим життям, отримувати освіту та мати гідний рівень життя. Додаткові елементи вибору включають в себе політичну свободу, гарантовані права людини та самоповагу» [16].

Визначення розвитку людини як розширення можливостей її вибору виявилося недостатнім, оскільки в ньому не було враховано збереження досягнених позитивних результатів протягом тривалого часу та протидію процесам, які принижують людину та підсилюють структурну несправедливість. Тому в 2010 р. визначення людського розвитку було уточнене і представлене як «...процес розширення свободи людей жити довгим, здоровим та творчим життям, спрямованості на здійснення інших цілей, які, на їх думку, мають цінність; активно приймати участь у забезпечені справедливості та стійкості розвитку на планеті. Люди – як індивідуально, так і в групах – одночасно є і бенефіціаріями, і рушійною силою розвитку» [17, с. 22]. У відповідності з цим визначенням розвиток став охоплювати три компоненти: добробут (розширення реальних свобод людей таким чином, щоб вони могли процвітати), розширення прав та можливостей (здатність окремих людей та їх груп діяти та отримувати цінні результати), справедливість (підвищення соціальної справедливості, забезпечення стійкості результатів у часі, повага до прав людини). Отже, сучасна концепція людського розвитку поєднала в собі поняття розвитку свобод і демократії, економічного, соціального технологічного та інституціонального прогресу, а також загального суспільного прогресу, про що було наголошено у Доповіді 2013 р. : «... саме по собі економічне зростання не може автоматично привести до прогресу людського розвитку. ... значні інвестиції в потенціал людей – посередництвом посилення уваги до освіти, харчування, здоров'я, а також до знань та вмінь, необхідних на ринку зайнятості, – здатні розширити доступ до гідної праці та забезпечити стійкий суспільний прогрес» [18, с.5]. Таким чином, програма поєднала в собі як старі так і нові пріоритети, але акцент вже було перенесено на розвиток соціальних і політичних інститутів.

Повертаючись до розуміння сучасної економіки як відкритої системи пропонуємо під соціально-економічним розвитком суспільства розуміти складний і багатогранний процес цілеспрямованих змін будь-якої соціальної системи на основі власних механізмів саморозвитку та постійної взаємодії із зовнішнім середовищем через людину та заради людини з метою набуття системою нової якості. У відповідності з даним визначенням слід мати на увазі, що соціально-економічна система є складно організованою, впорядкованою сукупністю соціальних та економічних суб'єктів, поєднаних між собою зв'язками і відносинами, які за своєю природою є результатом взаємного впливу інших соціальних систем суспільства та відзначаються цілісністю. Система формує і виявляє свої властивості тільки у процесі взаємодії із своїм оточенням, будучи при цьому головним компонентом такого впливу. Він може бути двояким: або активність проявляє система, змінюючи середовище, або активність проявляє середовище, провокуючи розвиток самої системи або консервуючи його. По відношенню до соціально-економічної системи її факторизованим оточенням виступають позаекономічні чинники. Будучи породженням інших соціальних систем, які, у свою чергу, також відрізняються складністю, організованістю і відкритістю, ці чинники виступають активними факторами, що впливають на соціально-економічну систему, заставляючи її пристосовуватися до себе. Важливим є розуміння того, що такий взаємовплив відбувається тільки через діяльність людей, яка спрямована на перетворення природи й соціального оточення і базована на матеріальній та духовній культурі попередніх поколінь. У силу того, що саме інститути формують зовнішнє середовище функціонування соціально-економічної системи і є похідними від діяльності людей, у межах інституціонального середовища можна поєднати ті позаекономічні чинники розвитку соціально-економічної системи, які пов'язані з впливом на поведінку людини культурної, правової та політичної систем.

Серед всіх інститутів зазначених систем найбільший вплив на розвиток здійснюють свобода, довіра, толерантність, рентоорієнтована та правова поведінка. Свобода сприяє розкриттю можливостей людини і дозволяє їй обирати цілі та слідувати власним інтересам. Вона є основою приватної власності та ринкових відносин, які роблять людей

відповідальними за свої рішення про використання обмежених ресурсів і завдяки цьому дає стимули для найбільш вигідних способів використання праці й капіталу. Політичні свободи дозволяють здійснювати управління в інтересах абсолютної більшості населення і, тим самим, утримувати демократію, у той час як громадянські свободи дозволяють активно приймати участь у забезпечені справедливості та стійкості розвитку, протидіяти проявам недобросовісної поведінки урядовців і чиновників, які прагнуть реалізувати власні інтереси на противагу суспільному і уповільнюють розвиток.

У тісному зв'язку із свободою знаходиться толерантність, яка визначає межі свободи та дозволяє кожній окремій людині її реалізувати. Сприяючи збалансованості міжособистісних взаємодій, дана норма посилює інтеграційні процеси, забезпечує стабільність суспільного розвитку. Довіра як складова інституціонального середовища економічної системи здійснює вагомий вплив на соціально-економічний розвиток суспільства, оскільки суттєво знижує трансакційні витрати за рахунок скорочення юридичних формальностей та бюрократичної діяльності. Поряд з цим вона підвищує рівень відповідальності державних службовців, сприяє згладжуванню політичних суперечностей і за рахунок цього покращує якість функціонування державних інститутів. Це, в свою чергу, сприяє зниженню ризиків для інвесторів та покращує інвестиційний клімат в країні. Загалом певний ступінь довіри є складовою формування впевненості суб'єктів у стабільноті інституціонального середовища і, відповідно, виступає фактором ефективного розвитку самої економіки.

Свобода, толерантність та довіра є нормами, які сприяють розвитку соціально-економічної системи, у той час як рентоорієнтована поведінка йому перешкоджає. За своїм змістом вона є діяльністю, яка спрямована на отримання вигод шляхом маніпулювання законодавчими або економічними умовами, а не шляхом виробництва і продажу товарів. Проекцією рентоорієнтованої поведінки на політичну систему виступає корупція, а на економічну – пошук ренти у бюджетній сфері. Оскільки рентоорієнтована поведінка пов'язана з порушенням закону, то ще одним елементом інституціонального середовища, який впливає на розвиток, слід вважати правову поведінку – добровільне підпорядкування закону. Норми права забезпечують стабільність і

керованість соціального порядку, створюють умови для ефективної координації, здійснюваної через ринок та державу. Якщо в суспільстві домінує неправова поведінка, то в ньому економічні взаємодії звужуються до кола особисто знайомих людей, зростають трансакційні витрати, посилюється короткострокова орієнтація, зміщуються напрями інвестиційної діяльності, знижується інноваційна активність і консервуються старі технології. Рентоорієнтована поведінка як прояв неправової поведінки поглиблює диференціацію доходів і провокує соціальну й політичну нестабільність. Все це уповільнює розвиток.

Висновки. Проведе дослідження дозволяє зробити висновок про те, що сучасне розуміння соціально-економічного розвитку базується на феномені «суспільний прогрес», однак має за критерій не тільки матеріально-технічні складові, але й якісні зміни в життєдіяльності людини. Концепція людського розвитку, яка є відображенням поступальних якісних і кількісних змін суспільства, поєднала в собі поняття розвитку свобод і демократії, економічного, соціального технологічного та інституціонального прогресу, а також загального суспільного прогресу. Вона базується на чотирьох основних принципах людського розвитку, а саме: продуктивності, рівності, стабільності та розширенні можливостей. Згідно такого розуміння зростання добробуту в економічному сенсі може відбуватись тільки при відповідному інституціональному середовищі, основу якого складають норми свободи, довіра, толерантність, рентоорієнтована та правова поведінка. Впливаючи на ці складові через інструменти економічної, соціальної та освітньої політики, держава може коригувати соціально-економічний розвиток суспільства та спрямовувати його в необхідному напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тюрго, А. Р. Последовательные успехи человеческого разума / Тюрго А. Р. Избр. филос. произведения. М., 1937.- 192 с.
2. Кондорсе, Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. / Ж. А. Кондорсе. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – 266 с.
3. Смит, А. Теория нравственных чувств / А. Смит; пер. с англ. – М. : Республика, 1997. – 352 с.
4. Міл, Дж. С. Про свободу: Есе / Дж. С. Міль; пер. з англ. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с.

5. Филипенко, А. С. Экономическое развитие: цивилизационный поход / А. С. Филипенко. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. – 260 с.
6. Філіпенко, А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації: навч. посібник / А. С. Філіпенко. – З.вид., перероб. і доп. – К.: Знання України, 2006. – 316 с.
7. Райзберг, Б. А. Современный экономический словарь: словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 479 с.
8. Еременко, В. Г. Основи соціальної економіки. Популярний курс / В. Г. Еременко: – К.: МАУП, 1997. –168 с.
9. Шумпетер, Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер // Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. – М.: Эксмо, 2007. – 864 с.
10. Schultz, T. W. Investment in Human Capital / T. W. Schultz . – N. Y., 1971. – 342 p.
11. Беккер, Г. С. Человеческое поведение: экономический подход: Избр. тр. по экон. теории / Г. С. Беккер; перевод с англ. Е. В. Батракова [и др.]; сост., науч. ред. пер., авт. послесл. Р. И. Капельюшников; авт. предисл. М. И. Левин. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 671 с.
12. Нуреев, Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики: учебник для студ. экон. вузов и фак. / Р. М. Нуреев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2008. – 640 с.
13. Маслоу, А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – М. : Психология, 2010. – 124 с.
14. Сен, А. Развитие как свобода / А. Сен. – М. :Фонд «Либеральная инициатива», 2003. – 432 с.
15. Human Development Report 1990. Published for United Nations Development Programme. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf. – Загол. з екрана.
16. Индекс развития человеческого потенциала – информация об исследовании [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gtmarket.ru/news/2013/03/14/5622>. – Загол. з екрана.
17. Доклад о развитии человека 2010. Реальное багатство народов: пути к развитию человека: [пер. с англ.]; ПРООН. – М., Издательство «Весь Мир», 2010. – 244 с.
18. Доклад о человеческом развитии 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире. Резюме. – М. : Весь мир. – 2013. – 152 с.